

Яків Олексійович Чистович — історик медицини

Його не приваблювали заняття лікуванням. Набагато більше його цікавили медичні проблеми, пов'язані із соціальними аспектами життя людського суспільства. Тому редактор «Військово-медичного журналу», начальник Медико-хірургічної академії, завідувач кафедри судової медицини, гігієни та медичної поліції, голова Товариства російських лікарів Яків Олексійович Чистович розширював свої знання з таких галузей медичної науки, як історія медицини, судової медицини, гігієна, медична журналістика. На його думку, «існуючий досі розклад науки з життям та його громадськими проявами є одна з найбільших аномалій, що гальмують будь-який розвиток і породжують тільки безплідну розирату моральних сил».

Грунтовна всесвітня освіта

Здобувши спочатку освіту у Борівському повітовому духовному училищі при Пафнутьєво-Боровському монастирі та в Калузькій духовній семінарії, один із кращих вихованців філософського класу, син дякона з містечка Малоярославець Яків Чистович міг здобути вищу освіту в Московській духовній академії. Однак схильність молодого семінариста пізнавати навколишній світ не лише з курсу предметів, що викладалися тут відповідно до навчальної програми, а й набувати знань також за допомогою читання світської літератури, визначила інший напрям його життєвого шляху. Від часу заснування столичної Медико-хірургічної академії майже щорічно її керівництво резервувало місця для вихованців духовних семінарій, що бажали присвятити себе праці у галузі охорони народного здоров'я. Того року, коли юний Я. Чистович закінчував навчання в духовній семінарії, академія надала всього 1 вакансію для абітурієнта від Калузької семінарії. Як одного з кращих семінаристів для навчання в Петербурзі рекомендували саме Якова Чистовича.

Уже під час навчання в Медико-хірургічній академії Я. Чистович проявив себе як новатор. Загальновідомо, що ще в середині XIX ст. навчальні посібники та керівництва для полегшення засвоєння теоретичних знань студентами російських вузів були відсутні. І кожен слухач професорських лекцій створював для себе підручник самостійно — у вигляді рукописного конспекту. Записи студента Якова Чистовича відрізнялися стислістю тексту й водночас відтворювали суть викладеного лектором матеріалу. І багато однокурсників Якова користувалися його конспектами — прообразом майбутніх підручників для студентства. А коли згодом сам Я.А. Чистович почав читати лекції студентам академії, то за його ініціативи лекційні тексти академічної професури літографувалися з подальшим їх тиражуванням для всіх слухачів академії. І незабаром нововведення професора Я.А. Чистовича поширилося в усіх вузах Російської імперії. Таким чином, можна вважати, що Яків Олексійович був творцем перших підручників для студентів-медиків.

Перші професійні кроки

Закінчивши академію, Я.А. Чистович отримав запрошення від професора Й.Г. М'яновського залишитися асистентом на кафедрі акушерства, жіночих і дитячих хвороб, що відкрило б йому шлях у науку. Однак несподівано Яків Олексійович захворів на черевний тиф. Процес одужання затягнувся не на один місяць, тому посаду асистента кафедри віддали іншому кандидату. Після одужання Я.О. Чистович відправляється на службу в 2-гу артилерійську бригаду, розквартировану в великому польському містечку.

Ознайомившись на власному досвіді із непростим становищем безправного й беззахисного молодого лікаря, Яків Олексійович написав своє перше оповідання, в якому описав порочну практику маніпулювання лікарями-ветеранами статистичними даними про смертність серед особового складу армійських підрозділів. А опублікована в журналі «Русский инвалид» за 1844 р. стаття Я.О. Чистовича «Про ампутації стегна за посередництва сірчаного ефіру» стала його першим науковим кроком, здійсненим, між іншим, за 3 роки до початку широкого застосування ефірного наркозу М. Пироговим.

Трирічна рутинна служба далеко від м. Петербурга обтяжувала військового лікаря, який не мав можливості займатися науковою роботою. Знав про це і його командир — генерал-лейтенант О.А. Сержпутовський. Завдяки заступництву останнього, а також клопотанням професора П.А. Нароновича поручику медслужби Я.О. Чистовичу вдалося перевестися до 4-ї петербурзької артбригади і згодом до 2-го військово-сухопутного шпиталю для удосконалення знань, що дозволило йому незабаром скласти докторський іспит і захистити дисертацію.

З початком Угорської військової кампанії Я.О. Чистовичу знову довелося повернутися до Польщі, до того ж там необхідні були лікарі для боротьби з жорстокою епідемією холери. Завдяки самовідданій праці під час епідемії Чистович здобув таку любов і повагу місцевого населення, що городяни презентували йому похвальну адресу і вмовляли залишитися у них лікарем. Але його кликав Петербург, де він мріяв втілити у життя найзаповітнішу мрію — працювати у літературній царині.

Час здійснення мрій

За рекомендацією своїх академічних учителів Й.Г. М'яновського та Є.В. Пелікана Яків Олексійович Чистович отримав посаду помічника редактора «Военно-медичного журналу», на якій працював упродовж 10 років, а згодом став редактором часопису. За час роботи він опублікував низку своїх оригінальних статей, постійно друкував огляди та абстракти з іноземної літератури, вперше ввів огляди успіхів вітчизняної медицини, переклав чимало праць таких європейських науковців, як А. Беккерель, Ж. Гаварре, Ж. Боден, А. Нелатон. Своїми виступами у друкованій періодиці він також сприяв розвитку медичної статистики.

Подальша літературна діяльність Я.О. Чистовича зосередилася головним чином в «Протоколах Общества русских врачей в Петербурге», які він редагував як секретар товариства. Завдяки наполегливим зусиллям Якова Олексійовича видання за ступенем наукового інтересу не поступалося подібним виданням закордонних товариств. Але Я.О. Чистовича не полишало бажання видавати щотижневую медичну газету, і згодом він заснував видання «Медицинский вестник». Понад 200 статей надрукував Яків Олексійович у «Медицинском вестнике» протягом 10-річної праці над газетою.

Від ад'юнкта до очільника академії

Двадцятип'ятирічна різноманітна діяльність Я.О. Чистовича в Медико-хірургічній академії почалася з посади ад'юнкт-професора кафедри судової медицини та токсикології. Крім покладених на нього обов'язків вести курс лекцій з гігієни та медичної поліції, Якову Олексійовичу у зв'язку з постійними відрядженнями завідувача кафедри Є.В. Пелікана доводилося читати ще й судову медицину з токсикологією, тобто бути викладачем усіх предметів кафедри. Тому коли на початку 1857 р. Є.В. Пелікан виїхав за кордон, конференція академії призначила Я.О. Чистовича на посаду професора.

Усвідомлюючи актуальність виокремлення судової медицини, новий завідувач кафедри вирішив створити при шойно приєднаному до Медико-хірургічної академії 2-му військово-сухопутному шпиталю судово-медичне відділення. Після всебічного обговорення такого проекту Я.О. Чистовича конференція академії прийняла його без змін, і невдовзі при Медико-хірургічній академії було організоване судово-медичне відділення, що стало першою подібною установою не лише в Росії, а й у Європі. Першим завідувачем цього відділення став професор Я.О. Чистович, за пропозицією якого в процес викладання судової медицини були введені практичні заняття, і весь експертний матеріал вперше почав систематизуватися і підлягати глибокому науковому аналізу. Яків Олексійович Чистович самостійно виконував усі розтини, робив висновки та зауваження у судових справах. За його статтями, присвяченими судово-медичній експертизі, вчилися не одне покоління студентів академії і медичних факультетів, а також лікарі-практики, які виступали в ролі судово-медичних експертів.

У цей період Яків Олексійович залишався працювати на посаді помічника головного лікаря госпіталю. Час його служби припав на період великих реформ, які

проводилися як у госпіталі, так і в самій академії. У зв'язку з цим складання всіх проектів, кошторисів, планів, розкладів, каталогів, різних правил для студентів, правил для іспитів і чимало інших робіт було покладене на Я.О. Чистовича. Окрім того, йому доводилося розглядати дисертації, статті та популярні твори з медицини, що надсилалися з цензурного комітету. Паралельно з цим Яків Олексійович працював над історичними документами, видавав «Медицинский вестник», цензурував медичні видання «Гигиє», «Журнал гомеопатів» і «Защитник здоровья и российских богатств».

У травні 1871 р. Я.О. Чистовича було призначено на посаду начальника Імператорської медико-хірургічної академії. Нелегка праця керівника змусила його залишити редакторську діяльність, значно менше приділяти уваги громадським справам, а також суттєво обмежити свою роботу з історії медицини. Час, коли Яків Олексійович керував академією, припав на сумний період історії навчального закладу. Саме в цей період в середовищі студентства зросло політичне напруження. Крім того, серед професорів тоді утворилися дві партії, що постійно протистояли одна одній, — російська і так звана німецька, що знаходила потужну підтримку в особі головного військово-медичного інспектора М.І. Козлова, який патрунував академію. Незважаючи на своє вкрай незручне службове становище через незгоду на національно-партійному ґрунті, що виникла після заміщення вакансії на кафедрі фізіології, Я.О. Чистович з любові до академії вирішив залишитися на своєму посту начальника, докладаючи усіх зусиль, щоб за можливості припинити ці непорозуміння. Однак згодом він дійшов висновку, що його жертва не може принести користі академії, і подав прохання про відставку.

Полум'яна пристрасть

Яків Олексійович із захопленням займався історією медицини, незважаючи на те що історія не була його професією і сам він ніколи не викладав таку дисципліну. Вирішивши зібрати весь матеріал з історії лікарської освіти в Росії у XVIII столітті, учений упродовж багатьох років удень працював в архівах, а вечори просиджував за письмовим столом у себе вдома над вивченням різних документів, що дали йому можливість надрукувати низку статей історичного характеру. З 230 його друкованих праць майже 100 присвячені історико-медичній тематиці, серед них: замальовки про медичні пам'ятки сивої давнини, есе про різноманітні події медичного та військово-медичного минулого, нариси про життя та діяльність видатних науковців, некрологи, великі ґрунтовні дослідження, серед яких вирізняються «Очерки из истории русских медицинских учреждений XVIII века» та «История первых медицинских школ в России», матеріали для якої учений збирав 25 років. Цей обсягом 660 сторінок плід його подвижницької діяльності в галузі історії медицини став справжньою перлиною наукової творчості Я.О. Чистовича.

Мабуть, якби своєю науковою й практичною діяльністю Яків Олексійович Чистович не залишив жодного сліду в розвитку судової медицини та гігієни, якщо б він навіть не був одним із засновників вітчизняної медичної журналістики та не прославив себе низкою визначних діянь в царині громадського життя в ім'я інтересів лікарського товариства, то і в такому випадку ім'я його назавжди закарбувалося би в історії вітчизняної медичної науки як вченого, внесок якого у вивчення медичного й військово-медичного минулого Російської імперії важко переоцінити.

Залишається лише додати, що Яків Олексійович Чистович започаткував династію лікарів і вчених-медиків, серед яких терапевт М.Я. Чистович, судовий медик Ф.Я. Чистович, патолог О.М. Чистович.

Підготував Лук'ян Маринжа